

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВСТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СТВОРЕННЯ ЗЛОЧИННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Здійснюється історико-правовий аналіз кримінального права з питань відповідальності за створення злочинної організації. Акцентується на історичних передумовах установаження кримінальної відповідальності за створення злочинної організації.

Доводиться, що передбачені КК 2001 року правила регламентації кримінальної відповідальності за організовану злочинну діяльність визначають правові підстави настання відповідальності не за нові, додаткові форми безпосередньої й простої традиційної співучасті у вчиненні одиначного злочину або декількох конкретних злочинів, але за складні, якісно інші, ніж звичайна співучасть, форми співучасті в організованій злочинній діяльності.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, історико-правовий аналіз, злочинна організація, правові підстави настання кримінальної відповідальності, історичні передумови встановлення кримінальної відповідальності.

Постановка проблеми. Ідеалізація та ідеологізація економічних, соціально-політичних і духовних досягнень радянської державної системи, що спостерігалися у Радянському Союзі з середини 50-х і до середини 80-х років минулого століття й відображені у матеріалах ХХІ (1959 р.) [1], ХХІІ (1961 р.) [2] і ХХІІІ (1966 р.) [3] з'їздів КПРС та прийнятій на ХХІІ партійному з'їзді Програми КПРС, не обминули й сферу боротьби зі злочинністю. На відміну від попереднього періоду розвитку радянського суспільства, в умовах переходу до комунізму, фактори економічного порядку, як стверджувалось, вже не виконували суттєву роль у формуванні та збереженні антисуспільних поглядів. Наголошувалось на тому, що реалізація об'єктивних умов економічного закону соціалізму, що передбачають щоденне піклування про підвищення життєвого рівня радянських людей, усуває питання щодо злиденності та інших негараздів, які притаманні капіталістичному суспільству. Саме тому матеріальні нестатки не були поширеною причиною злочинності у соціалістичному суспільстві. Безпосередніми причинами злочинності визнавалися негативні соціально-психологічні явища та процеси залишкового характеру у вигляді антисуспільних традицій, поглядів і звичок класово-експлуататорського суспільства. Пояснювалося, що пережитки минулого у свідомості і поведінці людей

зберігаються й після того, як усунені соціально-економічні фактори, що їх обумовлювали, оскільки психологія людини розвивається значно повільніше, ніж її життєві матеріальні засади. Але наведені обставини визнавалися майже другорядними причинами злочинності, в усякому разі причинами другої черги. Однак підкреслювалося, що соціалізм розвивається, не лише долаючи власні неантагоністичні протиріччя, але й перебуваючи у постійній непримиримій боротьбі із протилежною суспільною системою – капіталізмом. Визнавалося, що особливо небезпечні та інші злочини проти держави, що виявляються у Радянському Союзі, є проявом класово-антагоністичних протиріч між системами соціалізму та капіталізму. Підсумовувалося, що головною причиною вчинення злочинів проти основ радянського державного та суспільного устрою проти соціалістичної держави є згубний вплив імперіалістичного табору, його підривна антирадянська діяльність, яка виявляється у різних формах її діяч [1, с. 3–111; 2, с. 3–231; 3, с. 3–94].

Стан дослідження. У доктрині кримінального права завжди приділялась значна увага дослідженню питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за створення злочинної організації. Найвагоміший внесок у розв'язання цієї проблематики зробили такі вітчизняні вчені: В. Д. Гвоздецький, Є. К. Марчук, В. О. Сакало, Г. П. Жаровська, С. Л. Чорний, Ю. В. Баулін, А. А. Вознюк, В. В. Українець, П. В. Хряпінський, В. К. Гришук, І. М. Даньшин, Н. Д. Дурманов, Б. В. Здравомислов, М. Й. Коржанський, Г. А. Кригер, Н. Ф. Кузнецова, П. С. Матишевській, В. Д. Меньшагін, П. П. Михайленко, В. О. Навроцький, В. І. Осадчий, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, С. С. Яценко та ін.

Водночас у теорії кримінального права є чимало дискусійних підходів (але за відсутності комплексного підходу) щодо вирішення кримінально-правових проблем протидії створенню злочинної організації.

Виклад основних положень. Тракткування причин злочинності у радянському суспільстві пояснювалося кількома факторами. По-перше, ідеалізація та ідеологізація соціально-економічних, політичних, культурних тощо досягнень радянського державного устрою обумовлювали необхідність перегляду жорсткої державної кримінальної політики (у бік її гуманізації), яка була визначена ще за часів тоталітарного режиму Й. В. Сталіна. По-друге, складна міжнародна обстановка на той час вимагала адекватного реагування щодо протидії зовнішнім загрозам основам радянського державного та суспільного строю; визнання наявності капіталістичного оточення однією з головних причин злочинів проти державного та соціального устрою призвело до

того, що нещадна боротьба з підривною діяльністю імперіалістичного табору та його агентури була віднесена до найважливіших завдань радянського кримінального законодавства. Проти таких посягань і були спрямовані заходи кримінальної репресії, що відображено у прийнятих упродовж 1958–1961 рр. Основах кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік, окремих кримінальних законах загально-союзного значення та Кримінальних кодексах союзних республік і призвело до подвійних стандартів щодо законодавчого закріплення таких складних форм співучасті у вчиненні злочинів, як «злочинне угруповання» та «злочинна організація».

У зв'язку з наведеним найперше зазначимо, що статтею 2 Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік 1958 р. було віднесено до компетенції вищих органів влади СРСР й законодавство про злочини проти держави. На цій підставі другою сесією Верховної Ради СРСР п'ятого скликання був прийнятий 25 грудня 1958 р. Закон про кримінальну відповідальність за злочини проти держави, який складався з двох розділів (1. «Особливо небезпечні злочини проти держави» і 2. «Інші злочини проти держави») та згодом був прийнятий новими Кримінальними кодексами союзних республік. До Кримінального кодексу Української РСР 1960 року цей Закон був включений у главу 1 Особливої частини, що структурно складалася з «Особливо небезпечних злочинів проти держави» (перша підчастина) та «Інших злочинів проти держави» (друга підчастина). До особливо небезпечних злочинів проти держави входили: державна зрада (ст. 56), шпигунство (ст. 57), терористичний акт (ст. 58), терористичний акт проти представника іноземної держави (ст. 59), диверсія (ст. 60), шкідництво (ст. 61), антирадянська агітація та пропаганда (ст. 62) та пропаганда війни (ст. 63). До інших злочинів проти держави належали: порушення національної та расової рівноправності (ст. 66), розголошення державної таємниці (ст. 67), втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 68), бандитизм (ст. 69), дії, що дезорганізують роботу виправно-трудових установ (ст. 69¹), контрабанда (ст. 70) тощо, а всього 18 статей.

Статтею 64, яка належала до таких, що передбачали відповідальність за особливо небезпечні злочини проти держави, встановлювалося, що організаційна діяльність, спрямована на підготовку чи вчинення особливо небезпечних злочинів проти держави чи створення організації з метою вчинення таких злочинів або участь в антирадянській організації, караються відповідно за статтями 56–63 Криміналь-

ного кодексу Української РСР 1960 року. А статтею 65 цього ж підрозділу передбачалося, що, зважаючи на міжнародну солідарність трудящих особливо небезпечні злочини проти держави, вчинені проти іншої держави трудящих, караються відповідно за статтями 56–64 цього ж Кримінального кодексу. Отже, за Кримінальним кодексом Української РСР 1960 р. установлювалася кримінальна відповідальність за організаційну діяльність, спрямовану на вчинення особливо небезпечних злочинів проти радянської держави, за участь в антирадянській організації (ст. 64), а також за вчинення тих же дій проти іншої держави трудящих (ст. 65).

За статтею 69 Кримінального кодексу Української РСР 1960 року («Інші злочини проти держави») підлягали кримінальній відповідальності особи, винні в організації озброєних банд з метою нападу на державні, громадські установи чи підприємства або на окремих осіб, а також участі у таких бандах та у вчинюваних ними нападах, а за статтею 691 – особливо небезпечні рецидивісти, а також особи, засуджені за тяжкі злочини, що тероризували у місцях позбавлення волі засуджених, що стали на шлях виправлення, або вчинювали напади на адміністрацію, а також організували з цією метою злочинні угруповання або брали активну участь у таких угрупованнях [4].

Отож, у Кримінальному кодексі Української РСР 1960 року були закріплені й такі складні форми співучасті в організованій злочинній діяльності, як озброєна банда (озброєна злочинна організація) та злочинне угруповання. До недоліків цього Закону слід віднести те, що вчинення антирадянською (антидержавною) організацією, озброєною бандою чи злочинним угрупованням, багатьох особливо небезпечних та небезпечних злочинів не визнавалося кваліфікуючою обставиною, а їх специфічною ознакою була спрямованість на вчинення лише окремих видів злочинів [5, с. 60].

Водночас законодавець, перебуваючи «у полоні» чинної на той час державної кримінальної політики, проігнорував факт наявності таких складних форм співучасті, як «організована група» та «злочинна організація» за вчинення загальнокримінальних злочинів. Навіть організована злочинна діяльність у державній сфері економіки, що завдала державі колосальні матеріальні збитки, кваліфікувалася лише за ст. 861 КК Української РСР 1960 р. як розкрадання державного або колективного майна, вчинена в особливо великих розмірах (незалежно від способу розкрадання та без урахування будь-яких кваліфікуючих ознак). Злочинними угрупованнями вчинювалися у сфері економіки й

такі суспільно небезпечні злочини, як заняття приватнопідприємницькою діяльністю, яка прикривалася формою державного, кооперативного або іншого громадського підприємства (стаття 150 КК Української РСР 1960 р.).

Про розповсюдженість таких злочинних дій та їх підвищену суспільну небезпеку свідчать результати багатьох кримінологічних досліджень. Наприклад, у середині 70-х років минулого століття розкрадання державного або колективного майна посідали одне з перших місць серед інших видів злочинів (до 20,0%). При цьому не спостерігалося помітне зниження рівня таких злочинів. За умови визнання загальної кількості розкрадачів 1962 року за 100,0%, то у наступних двох п'ятирічках цей показник дорівнював відповідно 98% та 77%. За розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах засуджувалася одна особа на 200 розкрадачів. Але підвищена суспільна небезпечність таких злочинів полягала у тому, що вартість розкраденого соціалістичного майна, що припадала на долю такого засудженого, у 25 раз перевищувала розмір матеріальних збитків, що були спричинені державі кожним іншим обвинуваченим у розкраданні державного або колективного майна [6, с. 332–333; 7, с. 130–132].

Загострення у середині 80-х років ХХ століття кризових явищ в економіці СРСР, протиріччя і труднощі в соціальній, духовній та інших сферах суспільного життя, серйозні недоліки у правозастосовній діяльності та недосконалість законодавства, зокрема кримінального, обумовили значне зростання злочинності в державі й особливо її організованих форм. Негативні тенденції в стані та структурі злочинності у той період були свідченням й того, що правоохоронні і державні органи виявилися не готовими до ефективної протидії організованим формам злочинності. І хоча на початку 80-х років у наукових юридичних колах ще дискутувалося питання щодо наявності чи відсутності організованої злочинності в СРСР, через чотири-п'ять років, унаслідок поширення її та відсутності налагодженої системи протидії цьому різновиду злочинності, серед юристів-науковців у галузях кримінального права та кримінології не залишилося тих, хто сумнівався б у наявності в державі організованої злочинності.

Для розроблення стратегії протидії організованій злочинності першочерговою постала проблема встановлення її кримінально-правових параметрів, які дозволили б окреслити її межі, визначити стан і тенденції розвитку. Отже, дискусія, що активізувалася на початку 90-х років щодо необхідності визначення кримінально-правових

ознак злочинних посягань, що вчинюються організованими угрупованнями, встановлення правових підстав кримінальної відповідальності за співучасть в організованій злочинній діяльності була обумовлена не фактом зародження нової злочинної субкультури, а неможливістю, з одного боку, подальшого замовчування факту існування феномена організованої злочинності та, з іншого боку, – нагальною потребою встановлення і забезпечення дійового державного контролю над нею (через її неухильне зростання, збільшення впливу на криміногенну ситуацію в країні, а, отже, помітного підвищення ступеня її суспільної небезпечності) задля рішучого застосування в процесі її протидії кримінально-правових засобів.

Підставою, що обумовлювала необхідність розроблення адекватних кримінально-правових засобів протидії організованим формам злочинної діяльності, постало й ініціативне, тобто без прямого зв'язку із законодавчим визначенням, виокремлення вітчизняною правозастосовною практикою такої самостійної складної форми співучасті у вчиненні злочинів, як злочинна група/злочинна організація.

Отже, постала нагальна потреба у розробленні і реалізації комплексу перспективних соціально-економічних, організаційно-правових, культурно-виховних тощо заходів, спрямованих найперше на вирішення загальних економічних і соціальних завдань держави, подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин, зменшення соціальних суперечностей в усіх сферах соціального життя, водночас усунення або нейтралізацію причин та умов злочинності загалом, а також такого її різновиду, як організована злочинність.

Зазначимо, що за КК України 1960 року на кінець 90-х років ХХ ст. кримінальна відповідальність передбачалася за такі спеціальні форми співучасті в організованій злочинній діяльності: організація озброєної банди з метою нападу на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб, а так само участь у такій банді або у вчинюваному нею нападі (ст. 67); тероризування у місцях позбавлення волі засуджених, що стали на шлях виправлення, або напад на адміністрацію, а також організація з цією метою злочинного угруповання або активна участь у такому угрупованні, вчинені особами, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі (ст. 67¹); створення не передбачених законодавством воєнізованих формувань чи груп або участь в їх діяльності (ч. 1 ст. 187⁶); керівництво не передбаченими законодавством воєнізованими формуваннями чи групами, їх фінансування, постачання їм зброї, боєприпасів, вибухових речовин або військової техніки

(ч. 2 ст. 187⁶); участь у складі не передбачених законодавством воєнізованих формувань чи груп у нападі на державні, громадські підприємства, установи, організації, або окремих громадян (ч. 3 ст. 187⁶) [8]. Зазначені законодавчі особливості обумовили також необхідність розроблення кримінального законодавства, яке б задовольнило потребу суспільства в ефективних кримінально-правових засобах протидії злочинності загальнокримінального характеру, зокрема її організованим формам, урахуовуючи рівень розвитку сучасної теорії кримінального права, та відповідало би сучасним реаліям. Результати наукових дискусій щодо шляхів удосконалення практики протидії злочинності, зокрема її організованим формам, які тривали у 90-х роках минулого століття [9; 10; 11], а також виконаної у той же час підготовчої роботи щодо проекту нового Кримінального кодексу (КК) сприяли включенню до КК 2001 р. нових положень, спрямованих безпосередньо на посилення протидії організований злочинності кримінально-правовими засобами.

Зазначимо, що передбачені КК 2001 р. нормативні положення щодо регламентації кримінальної відповідальності за організовану злочинну діяльність визначають правові підстави настання відповідальності не за нові, додаткові форми безпосередньої і простої традиційної співучасті у вчиненні одиничного злочину чи декількох конкретних злочинів, але за складні, якісно інші, ніж звична співучасть, форми співучасті в організованій злочинній діяльності. Підтвердженням цього є й виокремлення законодавцем під час конструювання низки названих норм двох груп конструктивних ознак – змістовних ознак організованої злочинної діяльності і організаційних ознак організованих угруповань. З урахуванням нормативних визначень, що були перейняті з КК 1960 року, є підстави констатувати наявність у чинному кримінальному законодавстві України сукупності кримінально-правових норм, які визначають специфіку, особливості притягнення до відповідальності та призначення покарання за конкретні форми складної співучасті в організованій злочинній діяльності, а також звільнення від відповідальності учасників злочинних спільнот.

Висновки. У Кримінальному кодексі Української РСР 1960 року були закладені подвійні стандарти щодо таких складних форм співучасті у злочинній діяльності, як організована група та злочинна організація.

Передбачалася кримінальна відповідальність за складні форми співучасті у вчиненні особливо небезпечних злочинів проти держави та окремих інших злочинів проти держави, проте не встановлювалася

кримінальна відповідальність за наведені складні форми співучасті у злочинній діяльності, спрямованої на вчинення загальнокримінальних злочинів, зокрема й таких розповсюджених і доволі суспільно небезпечних у сфері економіки, як розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах (ст. 86¹) або зайняття приватно-підприємницькою діяльністю, яка прикривалася формою державного, кооперативного або іншого громадського підприємства (ст. 150).

Такий двоїстий підхід до вирішення питання щодо кримінально-правового визнання наведених складних форм співучасті у злочинній діяльності пояснювався, з одного боку, тією підвищеною увагою, яка приділялася протидії підривної діяльності проти держави, захисту радянського державного та суспільного устрою, а з іншого боку, – простим, але упертим замовчуванням і запереченням факту наявності в державі організованої злочинності.

Під кінець 80-х років ХХ століття кризові процеси, що відбувалися насамперед у соціально-економічній та політичній сферах радянського суспільства, призвели до такого загострення криміногенної ситуації, зокрема за рахунок помітного розповсюдження організованої злочинності, що розроблення державних заходів протидії організованим формам злочинної діяльності стало нагальною соціальною проблемою.

Розпад Радянського Союзу та нагальні соціально-економічні, політичні проблеми тощо, що постали перед незалежною Українською державою, помітно уповільнили процес розроблювання адекватних стану розповсюдженості організованої злочинності кримінально-правових заходів протидії.

Чинний Кримінальний кодекс України містить сукупність кримінально-правових норм, яка становить самостійний кримінально-правовий інститут, що визначає специфіку, особливості притягнення до відповідальності та призначення покарання за такі форми складної співучасті в організованій злочинній діяльності, як «організована група» та «злочинна організація», а також звільнення від відповідальності учасника злочинної спільноти.

1. Матеріали внеочередного XXI съезда КПСС. – М.: Госполитиздат, 1959.

2. Матеріали XXII съезда КПСС. – М.: Госполитиздат, 1961.

3. Матеріали XXIII съезда КПСС. – М.: Госполитиздат, 1966.

4. Уголовный кодекс Украинской ССР: официальный текст с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 декабря 1962 года. – К.: Гос. изд-во полит. лит. УССР, 1963.

5. Хавронюк М. Ознаки і поняття організованої групи та злочинної організації (кримінально-правовий аспект) / М. Хавронюк, М. Мельник // Право України. – 2000. – № 4.

6. Криминологія (изд. 3-е, испр. и доп.). – М.: Юрид. лит., 1976. – 440 с.

7. Курс советской криминологии: предупреждение преступности. – М.: Юрид. лит., 1986. – 352 с.

8. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Постанови Пленуму Верховного Суду України із загальних питань судової діяльності та в кримінальних справах / відп. ред. В. Т. Маляренко. – К.: Юрінком Інтер, 2001.

9. Костенко О. М. Про поняття організованої злочинності і особливості відповідальності за неї / О. М. Костенко // Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку: короткі тези доповідей та наукових повідомлень Республіканської науково-практичної конференції (Харків, 9–11 листопада 1995 р.). – Х., 1995.

10. Мацко А. Международное уголовное право по вопросам борьбы с правонарушениями, посягающими на свободу личности, и его имплементация в национальное законодательство Украины / А. Мацко // Торговля женщинами, детьми, покушение на личную свободу: социально-правовые аспекты: матер. междунар. науч.-практич. семинара (Киев, 10–12 апреля 1997 г.); Укр. центр исследований при содействии НАВД Украины. – К.: Дом ученых НАН Украины, 1997.

11. Сущенко В. Д. Організована злочинність в Україні: сучасні тенденції / В. Д. Сущенко // Використання сучасних досягнень науки і практики у підвищенні ефективності боротьби зі злочинністю: тези доп. наук.-практич. конф. (Київ, 30 березня 2000 р.); МВС України, Голов. слідче управл.; НАВС України, фак-т підготовки слідчих та криміналістів. – К., 2000.

Ковальчук В. П. Исторические предпосылки установления уголовной ответственности за создание преступной организации

Осуществляется историко-правовой анализ уголовного права по вопросам ответственности за создание преступной организации. Акцентируется на исторических предпосылках установления уголовной ответственности за создание преступной организации.

Доказується, що передумовлені УК 2001 г. правила регламентации уголовной ответственности за организованную преступную деятельность определяют правовые основания наступления ответственности не за новые, дополнительные формы непосредственного и простого традиционного соучастия в совершении единичного преступления или нескольких конкретных преступлений, а за сложные, качественно иные, чем обычные, формы соучастия в организованной преступной деятельности.

Ключевые слова: *уголовная ответственность, историко-правовой анализ, преступная организация, правовые основания наступления уголовной ответственности, исторические предпосылки установления уголовной ответственности.*

Kovalchuk V. P. The historical background of fixing criminal liability for the creation of a criminal organization

Historical and legal analysis of the criminal law related to responsibility for the creation of a criminal organization is carried out. The focus is made on the historical background of the establishment of criminal responsibility for the creation of a criminal organization.

It is proved that the Criminal Code of 2001 provided for the regulation of the rules of criminal liability for organized criminal activity that define the legal basis for liability not for new, additional forms of direct and ordinary traditional complicity in the commission of a single offense or a few specific crimes, but for complex, qualitatively different than the usual complicity, the forms of complicity in an organized criminal activity.

Key words: *criminal responsibility, historical and legal analysis, a criminal organization, the legal basis for criminal liability, the historical background of criminal liability.*

Стаття надійшла 09 жовтня 2013 р.

УДК 343.232

О. К. Марін

**ОСНОВНИЙ СКЛАД ЗЛОЧИНУ:
МІРКУВАННЯ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ**

Викладено міркування, що стосуються визначення такого базового для кримінального права поняття, як основний склад злочину. Досліджено загальне поняття цього правового феномена, його співвідношення із поняттям «злочин», застосовано функціональний підхід до визначення поняття основного складу злочину.

Ключові слова: *основний склад злочину, злочин, функція складу злочину.*

Постановка проблеми. Основний склад злочину – базова одиниця кримінального права. Справедливість цього твердження не повинна викликати сумніви ні в кого, хто цікавиться кримінальним правом. У цьому контексті доволі дивно виглядає незначна увага з боку вчених саме до основного складу злочину. Теорії складу злочину стосуються явища в цілому, розроблені ще у середині 20-го століття і навряд чи можуть влаштувати сучасного дослідника, адже реалії існування кримінально-правової матерії – агресивність, безсистемність і кон'юнктурність змін до Кримінального кодексу України (далі – КК